

Мацелюх І. А.,
кандидат юридичних наук,
докторант кафедри історії права та держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ВИДИ ПОКАРАНЬ У ДЖЕРЕЛАХ КАНОНІЧНОГО ПРАВА КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ (XV – XVI СТ.)

TYPES OF PUNISHMENTS IN THE SOURCES OF THE CANON LAW OF THE METROPOLITANATE OF KIEV (XV – XVI CENTURIES)

Публікація присвячена аналізу видів церковних покарань, закріплених у джерелах канонічного права Київської митрополії, що встановлювалися за вчинення церковних правопорушень. Висловлена авторська стратифікація системи покарань, до якої зараховано спитимію, відлучення від церкви, позбавлення сану.

Ключові слова: юридична відповідальність, покарання, джерела канонічного права, Велике князівство Литовське.

Публикация посвящена анализу видов церковных наказаний, зафиксированных в источниках канонического права Киевской митрополии, которые устанавливались за совершение церковных правонарушений. Высказанная авторская стратификация системы наказаний, к которой отнесены: епитимия, отлучение от церкви, лишение сана.

Ключевые слова: юридическая ответственность, наказание, источники канонического права, Великое княжество Литовское.

The article is devoted to the analysis of types of church punishments, enshrined in the sources of the canon law of the Kievan Metropolitanate, established for the commission of church offenses. The author's stratification of the punishment system, which includes the epitheme, excommunication from the church, the deprivation of office of the priest, is expressed.

Key words: legal liability, punishment, sources of canon law, the Grand Duchy of Lithuania.

Просування Литви на територію України здійснювалося двояким, але в обох випадках достатньо мирним шляхом. З одного боку, литовці відверто захоплювали території, що географічно знаходилися на схід від Литви, а з іншого – налагоджували взаємини з місцевою панівною верхівкою, яка у процесі зближення добровільно визнала литовську зверхність. Відкрита збройна боротьба за спадщину Руської держави відбувалася, здебільшого, не з українцями, а з такими самими претендентами з інших народів. Подібну думку неодноразово висловлювали як сучасні автори підручників з історії України (О. Бойко, В. Борисенко, О. Гуржій, В. Смолій, О. Русіна, В. Ульяновський), так і представники дослідницької школи української діаспори (Д. Дорошенко, О. Субтельний). Аналогічне бачення історичного процесу дало підстави Михайлу Грушевському стверджувати, що Велике князівство Литовське берегло традиції Руської держави краще, ніж це пізніше робила Московія [1, с. 195], а сучасним дослідникам – називати литовське проникнення в українські землі «оксамитовим».

Велике князівство Литовське сформувалося як багатонаціональна держава, до складу якої увійшли руська та жемантійська людність. Цілком слушним є твердження про те, що вона не зазнавала утисків, в т. ч. і на релігійному ґрунті. Литовські володарі проявляли толерантність до православ'я. Чутки про намагання насильно покатоличити в ті часи Русь не витримують критики. Навпаки, неодноразово наголошувалося, що литовці переймали досвід русинів у багатьох сферах суспільного життя, у т. ч. і в релігійній [2]. Немає щонайменших

сумнівів, що носієм зразків релігійного життя для литовського населення, з якими вони вперше познайомилися як язичники, були чинні тоді джерела церковного права, серед яких – і Устави князів київських Володимира та Ярослава, Кормчі Книги. Вони продовжували регулювати церковні відносини, встановлюючи межі юридичної відповідальності за церковні правопорушення.

Паралельно із поширенням руської правової традиції на землі Великого князівства Литовського відбувався вплив західноєвропейського права, який здійснювався через Польське королівство. Компромісне поєднання двох правових і релігійних культур Заходу та Сходу в одній державі створило правовий режим функціонування інституту юридичної відповідальності у сфері церковних відносин, відмінний від інших правових систем держав європейського середньовіччя. Він обмежив церкву в її юрисдикційних повноваженнях, поставивши державну владу на вищий щабель. Так, вперше в історії середньовічної Європи вдалося вивести норми права з-під впливу не християнства як релігії, а церкви як інституції [3, с. 20]. Тож міру юридичної відповідальності за церковні правопорушення встановлювали органи державної влади. Їм слід було враховувати інтереси багатонаціональної людності, яка сповідувала християнську релігію католицького і православного обрядів.

Втрата церквою окремих юрисдикційних повноважень на користь держави створила умови, за яких види юридичної відповідальності за церковні правопорушення фіксувалися у джерелах церковного права державного походження та в кодексах світського

законодавства. Зберігали свою чинність пам'ятки церковного права та збірки державно-церковного законодавства – Кормчі Книги, які поповнювалися текстом нових законодавчих актів.

Окрім того, у цей період Київська митрополія збагатилася новими джерелами канонічного права, які стосувалися проблем регулювання юридичної відповідальності за церковні правопорушення. Йдеться, насамперед, про рішення, ухвалені соборами ієрархів. У цей період вони скликалися досить часто, а їхні резолюції мали величезне значення як для утвердження автономії митрополії, так і для підтримки православного населення. Для нашого дослідження важливим є «Правила Віленського православного собору» [4, с. 120–121]. З'їзд ієрархів був скликаний митрополитом Йосифом Солтаном у м. Вільно та тривав з 25 грудня 1509 р. по 18 січня 1510 р. На ньому було ухвалено 15 правил, що стосувалися правопорушень у сфері посвяти духовенства, службової дисципліни та визначали склад церковного злочину під назвою «симонія» [5, с. 112, 113]. Постанови Собору також засуджували зловживання правом патронату, втручання в церковну юрисдикцію [5, с. 114]. Правила Віленського православного собору 1509 р. були затверджені Великим князем Литовським і королем польським Сигізмундом I, що надало їм законодавчого характеру [6, с. 88; 7, с. 358].

Зародження братського руху в кінці XVI – на початку XVII ст. послужило причиною появи ще одних джерел канонічного права – Уставів церковних братств. Вони затверджувалися патріархами і встановлювали не лише правила поведінки членів товариства, а й закріплювали види правопорушень, які були недопустимі для вірних християнської церкви. Відтворення таких документів знаходимо в «Грамоті Якима, патріарха Антіохійського, на заснування церковного Братства Львівського із затвердженням його Уставу» 1586 р. [8, с. 10]. Остання видана не лише для легалізації першого православного львівського Успенського братства, а й для встановлення кола правопорушень, які переслідувалися церквою, та визначення відповідальності за їх вчинення. Оскільки за таким зразком було відкрито значну кількість церковних об'єднань у різних куточках Великого князівства Литовського, відповідні документи отримали Галицьке, Рогатинське, Стрийське, Ярославське, Холмське, Київське та інші братства [9, с. 370; 10, с. 174–175].

Проаналізувавши Кормчі Книги, «Правила Віленського православного собору» 1509 р., Устави церковних братств, які встановлювали санкції для представників духовенства та мирян за вчинення церковних правопорушень, ми виокремили такі види покарань, як епитимія, відлучення та позбавлення сану.

Епитимію знали як руська правова система, так і законодавство Великого князівства Литовського. Базовим нормативно-правовим актом, у якому містилися положення щодо застосування епитимії як засобу карального характеру для порушників церковних канонів, була Кормча Книга. Накладення епитимій-

них санкцій належало винятково до компетенції церковних судів, як це було і в Руській державі.

У коло наших наукових інтересів потрапив ще один вид покарання – відлучення від церкви. Його могли зазнати як духовні, так і світські особи за будь-які порушення внутрішньоцерковних правил. Зокрема, останнім загрожувало відлучення за зберігання Кормчої Книги. У правилах Віленського собору 1509 р. про це йдеться таким чином: «Не тримати мирянам у себе правил божественних, а якщо хтось буде їх мати, то нехай будуть вони відлучені від церкви, допоки їх не позбудуться» [11, с. 46].

Представники іншої категорії населення – чиновники – могли відлучатися від церкви у разі вчинення симонії. Купівля та продаж церковних посад чи духовного сану здавна вважалися гріховним діянням. У період Середньовіччя практика симонії поширилася не лише в середовищі католицької церкви, а і почала проникати і в православну громаду [12, с. 113]. На тому ж Віленському православному соборі 1509 р. ця проблема постала як одна з найактуальніших викликів того часу. Саме тому перше правило Собору кваліфікувало такі діяння як злочинні та встановило за них відповідальність у формі відлучення від церкви для світських людей і позбавлення сану – для духовенства. «Якщо дехто з нашого закону на єпископство зазіхає підкупом і купує його без згоди митрополита – чи то архімандрит, чи ігумен, або ж мирська людина, – то такий нехай залишиться без благословення і прийме на себе церковне відлучення, аж допоки не перестане цього робити, – йдеться у правилах Віленського Собору, – а якщо хтось із нас єпископів посмілиться такого безчинця наставити на священика, то такий нехай буде позбавлений свого сану» [11, с. 42].

Запровадження відповідальності за цей вид злочину, на нашу думку, свідчить про його масовість, з одного боку, а з іншого – про намагання церкви не допускати на посади випадкових осіб, що не отримали хіротонії та не відповідають узаконеним критеріям.

Позбавлення духовного сану стало чи не найпоширенішим покаранням, яке застосовувалося до священства будь-якого рангу. Про нього згадують і світські, і церковні джерела права. Так, «Жалувана грамота Литовського Великого князя Олександра...» від 20 березня 1499 р. містила санкцію для представників духовенства у формі позбавлення сану за непокору митрополиту Київському [13, № 166, с. 189]. У згаданому документі поняття «непокора» не розкривається.

Позбавленню сану підлягали священики та єпископи у разі порушення шлюбно-сімейного, церковного законодавства чи обітниць безшлюбності. Так, одруженому священику заборонялося розлучатися або здійснювати служіння після смерті дружини. Покаранню підлягали єпископи та митрополити, які, давши обітницю цілібату, порушували її [11, с. 44].

Відлучення та втрата церковної посади могла наставати у разі проведення несанкціонованого єпископом церковного служіння, недбалого ставлення

до виконання пастирських обов'язків, порушення правил утримання храмових споруд, богослужбового уставу, зловживання спиртними напоями тощо. «Якщо священник розпочинає дім свій держати неохайним, безчинно, церковну славу і божественні служби за уставом не буде звершувати або ж буде напиватися, то за правилом, у такого безчинця маємо церкву забрати і тимчасово його відлучити, – йдеться у сьомому правилі собору, – а якщо не перестане такого, тоді нам соборно з нашим кліром, зі священноіноками та ієреями, такому безчинцю заборонити взагалі здійснювати богослужіння» [11, с. 45].

Порушення, вчинені священником до отримання духовного сану, могли також вплинути на його професійний статус. Виявлення раніше вчинених і прихованих перед хіротонією гріховних дій загрожувало відлученням від церкви та втратою священницького сану. «Якщо хтось із єпископів або священників приховає свою совість і гріхи перед духовним отцем, і прийме святительство або священство, то такого потім викрити і відлучити від божественної служби», – читаємо в приписах Віленського Собору 1509 р. [11, с. 43].

Отже, санкції, запроваджені у правилах Віленського Собору, мали на меті упорядкувати систему церковних правопорушень, надати їй безкомпромисності у боротьбі зі злочинними проявами духовенства, що активно проникло у церковне середовище, у період пізнього Середньовіччя. Недарма однією із форм юридичної відповідальності для представників духовенства стало відлучення від церкви або позбавлення сану. Зазвичай, такі радикальні заходи церковно-адміністративного впливу кліриків застосовувалися вкрай рідко, проте профілактичну функцію вони виконували бездоганно. Як слушно стверджував В. Ульяновський, у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій «єдино можливим засобом впливу митрополита на єпископат і священство було позбавлення сану або відлучення» [14, с. 147]. Історик церкви наводить лише один такий факт, що мав місце у 1570 р. Йдеться про «неблагодарний» лист митрополита Київського до єпископа Луцького Івана Борзобогатого-Красенського, в якому екзарх звинувачував останнього у системному порушенні церковних канонів і свавіллі в управлінні єпархією. Наслідком конфлікту між ієрархами стала заборона єпископу продовжувати служити на луцькій кафедрі [15, № 8, с. 29–30].

Таким чином, система церковних покарань Великого князівства Литовського зазнала вдосконалення в частині встановлення санкцій за правопорушення,

вчинені церковними кліриками. Головним нормативним документом, на який була покладена означена місія, стали «Правила Віленського православного собору» 1509 р. Вони врегульовували порядок застосування єпитимії, відлучення від церкви та позбавлення духовного сану.

Устави церковних братств також вказували на необхідність притягувати до відповідальності не лише духовних осіб, а й світських. Так, покарання для останніх наступало за здійснення ворожіння, чаклунства або за звернення до ворожок. Так, у Грамоті Константинопольського патріарха Єремія II 1586 р. «Про заснування Львівського церковного братства» наголошувалося на необхідності застосовувати покарання до тих осіб, що «дияволом сплутані, до чародійок і ворожок ходять» [16, с. 10]. Документ не вказує на вид самого покарання. Натомість тогочасна судова практика свідчить про численні факти застосування кваліфікованої смертної кари за будь-які прояви чаклунства. У різноманітних джерелознавчих студіях знаходимо численні документи, в яких висвітлюється подібна категорія справ. У всіх випадках судові вироки, щоправда, світських судів, були незмінними і передбачали застосування смертної кари шляхом спалення. Яскравим прикладом може слугувати справа про чаклунство Василя Брикуна. На підставі судового слідства, показів потерпілих і свідків його було викрито і засуджено до спалення [17, № 130, с. 338–346]. Нами виявлено окремі судові акти, які вказують на випадки виконання судового вироку навіть після смерті чаклуна. Так, 1632 р. був спалений труп чоловіка, підозрюваного у вчиненні чаклунства, який, перебуваючи в тюремному ув'язненні, покінчив життя самогубством [18, № 54, с. 129].

Продемонстровані факти притягнення людей до відповідальності за чаклунство свідчать про те, що церква разом із державою також боролася не зі злочинними проявами, в основі яких лежать юридичні факти, а з містичними проявами чи ідеологемами, яких людство не могло пояснити раціонально.

Отже, у джерелах канонічного права, що з'явилися в період існування Великого князівства Литовського, фіксувалися такі види покарань для світських людей, як єпитимія та відлучення від церкви, а для духовенства – позбавлення сану та відлучення. Жодне із джерел не вказувало на застосування смертної кари за вчинення одного із найтяжчих злочинів періоду Середньовіччя – чаклунства. Норми канонічного права лише зводяться до засудження таких дій і наголошують на необхідності застосування покарання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1991. Т. IV. XIV – XVI віки – відносини політичні, 1993. 544 с.
2. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. Київ: Альтернативи, 1998. 320 с.
3. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2002. Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 р. 464 с.
4. Ісіченко. І. Історія Християнської церкви в Україні. Харків: Акта, 2003. 472 с.
5. Лотоцький О. Українські джерела церковного права. Варшава: Праці українського наукового інституту, 1931. 306 с.
6. Зноско К. Исторический очерк церковной унии, ее происхождение и характер. М.: Матрис, 1993. 233 с.

7. Митрополит Дмитрій Рудюк. Митрополит Київський, Галицький та усієї Русі Йосиф II Солтан та його роль у захисті прав православних у Польсько-Литовській державі на початку XVI ст. Православ'я в Україні: Збірник за матеріалами VII Міжнародної наукової конференції, присвяченої 25-літтю відновлення Київської православної богословської академії (1992–2017). К.: Київська православна богословська академія, 2017. Ч. 1. 297 с.
8. Памятники, изданные Киевской Комиссией для разбора древних актов. Т. 3. Отд. 1: Акты Львовского Братства. Киев, 1898. С. 3–66.
9. Дзюба О. Братські школи. Енциклопедія історії України. К.: Наук. думка, 2003. Т. 1. С. 370.
10. Поліщук П. Братські школи. Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Київ: Глобус, 2003. Т. 1. С. 174–175.
11. Митрополит Евгений Болховитинов. Описание Киево-Софийскаго собора и Киевской иерархии присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софиевской церкви, Ярослава надгробие. К.: типография Киево-Печерской лавры, 1825. С. 40–48.
12. Joseph H. Lynch The medieval church: A Brief history Longman publishing. New York: Routledge, 1992. 400 p.
13. Акты, относящиеся к истории Западной России: в 5 т. СПб.: Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1846. Т. 1. (1340–1506 гг.). 1506 с.
14. Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні: навч. посіб. У 3 кн. Кн. 2.: Середина XV – кінець XVI століття. К.: Либідь, 1994. 256 с.
15. Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе: В 37 т. Ч. 1. Т. 1.: Акты, относящиеся к истории православной церкви в Югозападной России. Киев: Унив. тип., 1859. 555 с.
16. Памятники, изданные Киевской Комиссией для разбора древних актов. Т. 3. Отд. 1: Акты Львовского Братства. Киев: Типография Императорского университета Святого Владимира, 1898. С. 3–66.
17. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Вильна, Печатная Губернскаго правления, 1867. Т. 1. 409 с.
18. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Вильна, Печатная Губернскаго правления, 1867. Т. 3. 365 с.